

T. Ю. Ланевська, старший викладач кафедри філософії і економіки освіти Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського
Lanevska Tetiana, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Economics of Education, M. V. Ostrohradskyi Poltava Academy of Continuous Education

E-mail: lanevska@pano.pl.ua

ORCID ID <https://orcid.org/0009-0005-4473-8220>

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Розглядається актуальна проблема збереження історичної пам'яті в Україні в умовах війни, зокрема захисту культурної спадщини за допомогою міжнародного гуманітарного права. Здійснено аналіз сучасних досліджень щодо сутності історичної пам'яті та культурної спадщини як її виразної складової. Підкреслюється важлива роль цифрових технологій у збереженні культурних та історичних пам'яток в умовах воєнного часу. Висвітлено роль Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського у поширенні знань про міжнародне гуманітарне право серед освітян області як інструмента збереження історичної пам'яті. Надано практичні рекомендації для педагогів щодо важливості їхнього внеску у збереження історичної пам'яті та ефективного вивчення міжнародного гуманітарного права з урахуванням специфіки воєнного стану.

Ключові слова: історична пам'ять, культурна спадщина, збереження культурної спадщини, міжнародне гуманітарне право, воєнний стан, культурна спадщина, цифрові технології, охорона пам'яток.

PRESERVING HISTORICAL MEMORY IN TIMES OF WAR: THE ROLE OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

The article examines the actual problem of preserving historical memory in Ukraine in wartime conditions, in particular, the protection of cultural heritage with the help of norms of international humanitarian law. Emphasis is placed on the practical component of international humanitarian law in matters related to the protection of cultural objects and the recording of crimes related to cultural heritage. Attention is focused on the relevance of spreading knowledge of international humanitarian law among the younger generation and the role of education in these processes. An analysis of modern research into the essence of historical memory and cultural heritage as its invariable component has been carried out. The important role of digital technologies in the preservation of cultural and historical monuments in wartime conditions is emphasized. The most effective digital technologies for use by educators in the work aimed at promoting the preservation of historical memory are characterized. The role of the M. V. Ostrogradskyi Poltava Academy of Continuing Education in spreading knowledge about international humanitarian law among educators of the region as a tool for preserving historical memory has been demonstrated. The opportunity was given to get acquainted with the content and recommendations of trainings on international humanitarian law, which are systematically held on the basis of the M. V. Ostrogradskyi Poltava Academy of Continuing Education. Practical recommendations for teachers regarding the importance of their contribution to the preservation of historical memory and the effective study of international humanitarian law, taking into account the specifics of the state of war, were analyzed. The role of preserving cultural values as a product of human creative activity and a component of national identity is highlighted.

Keywords: historical memory, cultural heritage, preservation of cultural heritage, international humanitarian law, martial law, cultural heritage, digital technologies, protection of monuments.

Проблема збереження історичної пам'яті є актуальною для становлення будь-якої незалежної держави, особливо України, що перебуває у стані війни з російською федерацією з 2014 року. Вона здійснює культурний геноцид, не дотримується жодних норм міжнародного гуманітарного права (МГП). Відтак щоб вижити і рухатися далі, нашій державі вкрай необхідно зберегти й осмислити всі, зокрема складні, сторінки історії, захистити культурну спадщину, відродити повною мірою українську ідентичність, зміцнити націю і згуртувати громадянське суспільство. Роль осві-

тян у вирішенні цієї проблеми є надважливою, тому проаналізуємо можливі виклики і шляхи їхнього подолання.

Аналіз останніх досліджень. Культурна спадщина є складовою історичної пам'яті і чинником формування національної ідентичності. Освітянам як провідникам знань і культури належить унікальна роль у збереженні історичної пам'яті. Окреслена проблематика достатньо висвітлена в наукових дослідженнях.

Виважено обґрунтовує причини і можливості збереження для наступників історичної пам'яті й

такої важливої її складової, як матеріальна культурна спадщина, дослідниця Марина Міщенко (див.: [1]).

Змістовний матеріал щодо осмислення феномена історичної пам'яті, теоретичних і практичних питань, пов'язаних із культурою пам'яті, дидактики і репрезентації образів минулого, наукового і публічного дискурсу представлено у збірці «Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід» за загальною редакцією доктора історичних наук, професора Юрія Шаповала (див.: [2]).

Заслуговує на увагу стаття Владислави Бакальчук, у якій авторка відповідно до концепції культурного геноциду Рафаеля Лемкіна аналізує акти знищення російською федерацією культури та ідентичності українського народу, виокремлює етапи здійснення актів культурного геноциду до і під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну (див.: [3]).

Колективна стаття авторок Марії Новосад, Світлани Білоус, Оксани Терешкун і Лілії Борисевич фокусує увагу на філософському осмисленні проблеми втрачених або зруйнованих культурних установ та мистецтвознавчій оцінці ситуації. Наголошується на важливості запозичення досвіду європейських країн щодо відбудови знищеної окупантами інфраструктури (див.: [4]).

Продовжує тему використання досвіду країн, що пережили воєнні конфлікти, а також ділиться важливими висновками щодо можливих шляхів захисту культурних пам'яток, вивчення загроз об'єктам культурної спадщини України в умовах російської агресії дослідник Олег Рішняк (див.: [5]).

Доктор філософських наук Марія Рогожа досліджує досвід збереження культурної спадщини у воєнному конфлікті в Україні та міжнародну співпрацю на цьому шляху (див.: [6]).

Вагомим є перелік нормативно-правових актів з урахуванням норм міжнародного гуманітарного права і національного законодавства, що регулюють питання захисту культурних цінностей у разі збройного конфлікту в Україні, розміщений на офіційному сайті Міністерства культури та інформаційної політики України (див.: [7]).

Докладно і послідовно розглядає сутність застосування норм міжнародного гуманітарного права для захисту і охорони культурної спадщини науковець Денис Демидов (див.: [8]).

Можливостям застосування МГП для збереження культурної спадщини та важливості притягнення до відповідальності за його порушення приділяють увагу такі дослідники, як Ігор Пошивайло, Наталія Іванова, Ольга Пестрецова, Томас Крижень, Микита Грач, Лариса Поліщук, Олександр Данилов, Ольга Лаврут (див.: [9; 10; 11; 12; 13]).

Питання запобігання руйнуванню культурної спадщини і захисту історичних і культурних об'єктів розглядаються і на тренінгах для освітян з міжнародного гуманітарного права, що систематично проводяться на базі Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського. З матеріалами тренінгів можна ознайомитися на вебсторінках кафедри філософії і економіки освіти, на сайті ПАНО ім. М. В. Остроградського за покликанням https://pano.pl.ua/?page_id=6869.

Інформаційними, сучасними і корисними для практичного використання в освітній діяльності є «Навчальні матеріали з міжнародного гуманітарного права для вчителів: відеокурс, презентації та тести», створені авторським колективом у складі Тимура Короткого, Олександри Козорог, Наталії Хендель, Миколи Попадюка, Яни Тимчук, Василини Панасюк, Ірини Назарчук і Світлани Побережник. Учителі знайдуть тут цікавий матеріал про роль міжнародного гуманітарного права у збереженні культурної спадщини, зокрема у відео і презентації під назвою «Емблеми гуманності: про що говорять знаки?» (див.: [14]).

Грунтовні методичні матеріали для впровадження в системі післядипломної педагогічної освіти підготовки вчителів для викладання окремих питань МГП в закладах загальної середньої освіти відповідно до оновлених навчальних програм з історії, громадянської освіти та основ правознавства представлені у «Збірці програм, курсів, практичних та тренінгових занять із міжнародного гуманітарного права». Збірка, підготовлена тренерами/тренерками з МГП для системи підвищення кваліфікації вчителів, містить різноманітні форми та методи роботи з міжнародними і вітчизняними правовими документами, навчальними та інформаційними ресурсами, цифровими застосунками для організації навчання в офлайн/онлайн режимах (див.: [15]).

Таким чином, проблема збереження історичної пам'яті, зокрема культурної спадщини неодноразово була предметом наукових досліджень. Приділялася належна увага і характеристиці норм міжнародного гуманітарного права у цьому контексті. Водночас потребують подальшого дослідження питання ефективності дії МГП для захисту культурної спадщини і ролі освіти у вирішенні цієї проблеми.

Мета статті – розкрити можливості освітян та громадянського суспільства загалом у збереженні історичної пам'яті, зокрема культурної спадщини в умовах війни засобами міжнародного гуманітарного права, розглянути практичні рекомендації щодо збереження історичної пам'яті як важливого чинника розвитку нації.

Виклад основного матеріалу. Олександра Матвійчук на врученні Нобелівської премії миру звернулася до людей у різних країнах світу: «У

цій війні ми боремося за свободу у всіх її сенсах. І платимо за це найвищу ціну. Ми, громадяни України всіх національностей, не маємо обговорювати своє право на суверенну та незалежну українську державу і розвиток української мови та культури. Як люди, ми не маємо узгоджувати право визначати свою ідентичність та самостійно робити свій демократичний вибір» (див.: [16]).

Історична пам'ять, за влучним визначенням Наталії Яковенко, слова якої наводить у своїй статті «Нові часи – нові герої: формування культури пам'яті в Україні» Костянтин Баханов, є усталеним у певній спільності образом минулого [2, с.182]. Зберегти цей образ минулого вкрай важливо, особливо сьогодні, коли, як зазначає Тетяна Бондар, ми не в змозі вплинути на зовнішні стресові чинники чи уникнути стресових ситуацій в умовах війни [17, с. 260].

Культура має великий вплив на історичну пам'ять України і є складовою світової культурної спадщини. Саме в культурних цінностях втілюється людська гідність, вони демонструють шлях становлення українського народу та нації, є виявом національної ідентичності.

Історичні й культурні пам'ятки, що зберігаються у закладах культури України (архівах, музеях, театрах, бібліотеках, філармоніях, галереях тощо), а також архітектурні споруди, зокрема на тимчасово окупованих територіях, зазнають значних пошкоджень або знищення внаслідок російської збройної агресії. Культурні цінності України як основа історичної пам'яті обов'язково повинні бути збережені та захищені від пошкодження або знищення.

Механізмами знищення культури та ідентичності українців як національної групи, на слушну думку Владислави Бакальчук, є привласнення або руйнування культурної спадщини та історичної пам'яті, цільове переслідування проукраїнських активістів, упродовження на тимчасово окупованих територіях системи освіти за освітніми стандартами РФ та сегрегація мешканців окупованих територій від інформаційного простору України [3]. Прикладом може слугувати політика у сфері освіти росіян в окупованому місті Куп'янську, де в заклади освіти завозилися російські підручники та інша література, що мало на меті підмінити нашу історію та закріпити свій історичний наратив (див.: [18]).

У захисті музейних колекцій і національної культурної спадщини від вандалізму, грабунку та обстрілів, у розробленні планів швидкого реагування на надзвичайні ситуації, у створенні стратегії відновлення, у підвищенні індивідуальних та інституційних спроможностей важливою є підтримка і досвід зарубіжних колег [9, с. 13].

Як зазначає Денис Демидов, основним джерелом міжнародних правил із захисту культурних

цінностей під час воєнного конфлікту є міжнародне гуманітарне право [8, с.178].

Правовою підставою для забезпечення спеціального захисту культурних цінностей є:

- Гаазькі правила про закони та звичаї війни (1907 р.);
- Гаазька конвенція (далі – Конвенція) про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту (1954 р.) з двома Протоколами до неї (1954 р. і 1999 р.);
- Додаткові протоколи до Женевських конвенцій (1977 р.);
- Звичаєве міжнародне гуманітарне право [19, с. 133].

У міжнародному гуманітарному праві даються основні визначення поняття «культурні цінності», встановлюється заборона на їхнє використання з військовою метою, оскільки вони перебувають під захистом МГП, розпізнавання об'єктів відбувається за нанесенням на нього розпізнавальним маркуванням (див.: [20]).

У статті 1 Конвенції міститься визначення культурних цінностей:

(а) цінності, рухомі або нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як

- пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські;
- археологічні місця розташування;
- архітектурні ансамблі, що становлять історичний чи художній інтерес;
- витвори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення;
- наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;

(б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як

- музеї;
- великі бібліотеки;
- сховища архівів;
- укриття, призначені для збереження в разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

(с) центри, у яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) та (б), «центри зосередження культурних цінностей» [21, с. 197].

Стаття 3 Конвенції зобов'язує Високі Договірні Сторони підготувати ще в мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їхній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, вживаючи заходів, які вони вважають необхідними.

За правилами МГП, воєнні злочини – це свідоме, грубе порушення законів та звичаїв війни, за яке винуватці (учасники бойових дій та особи, які віддають їм накази) несуть кримінальну відповідальність, визначену рішенням міжнародних воєнних трибуналів.

У Статуті Міжнародного кримінального суду (Римський статут) серед інших прикладів воєнних злочинів міститься умисне завдання ударів по будівлях, що мають релігійне, освітнє, культурне, наукове чи благодійне призначення, історичним пам'яткам, госпіталях та місцях зосередження хворих та поранених, за умови, що вони не є воєнними цілями.

На думку експерта Коаліції «Україна. П'ята ранку», кандидата юридичних наук Гюндуза Мамедова, атаки на культурні об'єкти можуть кваліфікуватися залежно від обставин як воєнні злочини (наприклад, у разі відсутності військової необхідності та порушення принципу розрізнення), як злочини проти людяності (у разі системності), і як геноцид (коли це частина політики зі знищення ідентичності).

Погоджуємося з авторами статті «Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект», що сучасні умови вимагають цілеспрямованого підходу до вивчення питання про відновлення зруйнованих та пошкоджених історичних архітектурних пам'яток культури і мистецтва, повернення незаконно вивезених рухомих експонатів, картин, артефактів та інших археологічних знахідок, які становлять культурну спадщину України [4, с. 66].

Зрозумілим видається занепокоєння ЮНЕСКО із цього приводу – на території України розташовано сім об'єктів Світової спадщини, зокрема у Львові та Києві; міста Одеса та Харків входять у мережу творчих міст, а деякі національні архіви України включено в Реєстр ЮНЕСКО

«Пам'ять світу» [10, с. 29]. ЮНЕСКО проводить попередню оцінку шкоди культурним цінностям шляхом перехресної перевірки повідомлених інцидентів із кількома надійними джерелами. Ці опубліковані дані будуть регулярно оновлюватися.

Для позначення культурних цінностей є розпізнавальний знак у вигляді синьо-білого щита (рис. 1) [19, с. 132].

В Україні використовується вищенаведене маркування культурних цінностей, хоча емблема не надає захисного статусу, а покликана полегшити впізнавання об'єктів, які мають право на захист відповідно до норм МГП (рис. 2) [19, с. 132].

У 2023 році під час 3-го позачергового засідання Комітету ЮНЕСКО із захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, а також 18-го чергового засідання зазначеного Комітету 25 об'єктам культурної спадщини України надано «посилений захист» у рамках Другого протоколу 1999 року до Гаазької конвенції 1954 року про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Тепер ці об'єкти будуть промарковані відповідними знаками.

Звертаємо увагу, що знак «блакитний щит», передбачений для захисту культурних цінностей згідно зі статтями 16 і 17 Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року, не може бути застосований без спеціального дозволу компетентних органів.

Попри детально розроблені норми МГП у сфері захисту культурної спадщини, на жаль, питання ефективності практичного застосування цих правових інструментів залишається відкритим.

Війська агресора порушують статті 4 та 5 Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту. Такі дії агресора відповідно до Статті 8 Римського статуту між-

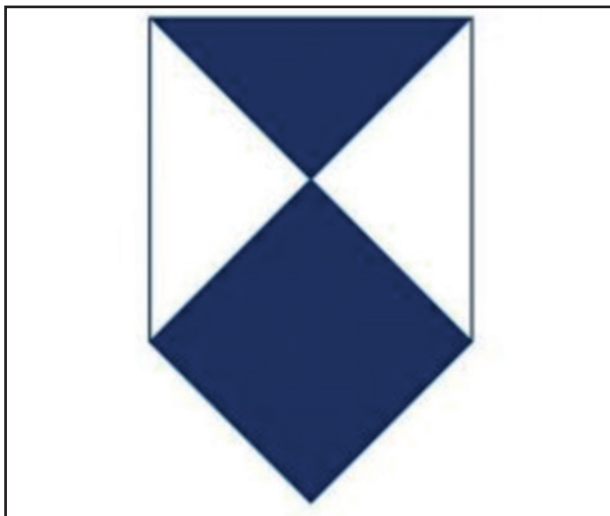

Рис. 1. Емблема культурних цінностей згідно з Гаазькою конвенцією 1954 р.

Рис. 2. Приклад використання емблеми у Львові

народного кримінального суду є воєнним злочинцем. Аналітики та експерти стверджують, що Україна має стати ініціатором змін і доповнень до міжнародного законодавства у сфері культури (передусім до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту) з метою посилення правової відповідальності за руйнування та знищення культурних об'єктів під час війни та на тимчасово окупованих територіях, упровадження в міжнародне право санкційних механізмів, які діятимуть навіть у разі неприєднання держави-агресора до відповідного міжнародного документа. [4, с. 72].

Станом на липень 2022 року Міністерство культури та інформаційної політики зафіксувало вже 434 епізоди воєнних злочинів росії проти української культурної спадщини.

Більш докладно ознайомитися з прикладами порушень росією норм МГП під час пошкодження або руйнування культурної спадщини (комплексних пам'яток історії та архітектури місцевого, національного і світового значення, зразків унікальних архітектурних стилів, будівель, де зберігалися художні експонати і цінні історичні документи, маєтків, де жили і працювали відомі українські письменники та філософи тощо) можна, переглянувши матеріали і виступ автора на «круглому столі» «Наука, освіта, ідеологія: пам'ять як культурний код і чинник розвитку нації» (див.: [18]).

Для України як держави з багатою й унікальною культурною спадщиною, є важливим вироблення дієвих механізмів та методик збереження культурної спадщини, особливо в умовах російсько-української війни.

Отже, міжнародне гуманітарне право покликане не лише забезпечувати дотримання норм щодо військових, військовополонених, убезпечувати цивільне населення під час збройного конфлікту, а й зберігати світову культурну спадщину, яка є універсальною і має формувати світогляд особистості і майбутніх поколінь [13, с.107].

На офіційному сайті Міністерства культури та інформаційної політики України у контексті забезпечення формування та реалізації державної політики у сферах охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей, відновлення та збереження національної пам'яті надається перелік заходів з охорони (збереження) культурних цінностей:

- систематизація інформації про культурні цінності, включаючи мінімальну інформацію про кожен культурний цінність, що дає змогу однозначно її ідентифікувати, з обов'язковим фотографуванням і дублюванням інформації на надійних різних засобах зберігання;
- заходи протипожежної безпеки в закла-

дах культури, що зберігають культурні цінності;

- заходи захисту від викрадення, знищення чи пошкодження культурних цінностей;
- підготовки планів і забезпечення допоміжними матеріалами (захисні плівки, бокси, возики, мотузки, захисний одяг персоналу, драбини, тощо), необхідними для екстреної евакуації культурних цінностей першої черги (найцінніших) у разі виникнення пожежі чи інших загроз знищення чи пошкодження культурних цінностей;
- проведення періодичних навчальних тренувань із питань захисту культурних цінностей для працівників закладів культури, зокрема з евакуації культурних цінностей;
- за можливості облаштування захисних споруд та інших засобів захисту закладів культури, що зберігають культурні цінності (див.: [7]).

Неприпустимим є перетворення об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності на військові об'єкти, внаслідок чого їм була заподіяна шкода; спричинення шкоди об'єктам унаслідок обстрілів. Пограбування об'єктів культури, релігії, мистецтва, науки, освіти або благодійності, умисне спричинення шкоди також засуджується міжнародним та вітчизняним законодавством [13, с.109].

Що ж можна зробити для того, щоб захистити культурну спадщину і щоб руйнування наших пам'яток і викрадення цінностей не лишилося безкарним?

Пропонуємо освітянам і всім, хто зацікавлений у вирішенні цієї проблеми, розглянути конкретні рекомендації щодо дієвих кроків у зазначеному напрямі.

- *Поширення знань із міжнародного гуманітарного права* як інструмента захисту багатого культурного спадку України від знищення під час війни.

Важливо пам'ятати, що навчання в умовах війни і виклики, що постають перед сучасними освітянами (необхідність працювати в умовах реальної небезпеки, освітніх втрат і хронічного неконтрольованого стресу, різкий когнітивний спад у дітей і дорослих, зниження працездатності в усіх учасників освітнього процесу), як слушно зазначає Тетяна Бондар, зумовлюють необхідність пошуку актуального інструментарію для адекватної протидії цим викликам [22, с. 14].

Наголошують на тому, що ситуація в Україні, пов'язана з російською воєнною агресією, потребує вирішення актуальних завдань щодо якісної підготовки освітян до надання психологічної підтримки учасникам освітнього процесу, і науковці Леся Лебедик і Віктор Стрельников [23, с. 113].

Тому освітянам варто виважено з психологічного і методичного поглядів підходити до вибору ефективних методичних інструментів упровадження знань із МГП в освітній процес.

Із методичними підходами до навчання школярів МГП, можливостями імплементації окремих його питань в освітній процес більш детально можна ознайомитися у нашій статті, опублікованій у журналі «Постметодика» № 2–3, 2023.

Звертаємо увагу на цікавий формат спілкування з учнівством у контексті МГП: уроки-колективи, зокрема їх є декілька типів: урок-практикум (відпрацювання вмій і навичок); урок-колективум (робота із завданнями підвищеного рівня складності); урок-проект (робота над науковим або науково-дослідницьким проектом) [24, с. 73].

Варта уваги вчительства й збірка робіт переможців конкурсу методичних розробок із МГП, розміщена на сайті Української Гельсінської спілки з прав людини.

- *Підвищення фахового професійного та методичного рівня щодо розуміння головних положень міжнародного гуманітарного права* задля ідентифікації та фіксації порушень в умовах російсько-української війни.

Науково-педагогічні і педагогічні працівники Полтавської академії неперервної освіти ім. М. В. Остроградського здійснюють системну діяльність щодо розроблення технологій ефективного управління процесами підготовки освітян в умовах війни.

Таким чином, учителі можуть отримати всю необхідну допомогу щодо розуміння практичної спрямованості норм МГП.

Як же зафіксувати злочин на окупованій території?

1. Найголовніше – дбати про особисту безпеку. Якщо діями щодо фіксації злочинів ви ставите під загрозу власне життя, то треба зважати, наскільки це доречно робити.

2. Якщо ви маєте змогу зафіксувати злочин, то спершу варто зрозуміти, хто ви – потерпілий або свідок.

3. Найкраще підтвердження скоєного злочину – це фото або відео. Якщо це пошкоджене майно, то треба відняти його з різних ракурсів, щоб можна було побачити конструкцію, ідентифікувати прилеглу територію.

4. Якщо були свідки подій, то, якщо можливо, треба зазначити їхні дані: прізвища, ім'я та контакти.

5. Повідомити правоохоронні органи про злочин для вирішення питання щодо подальшого відшкодування збитків.

6. Правоохоронці мають відкрити кримінальне провадження (див.: [12]).

Для фіксації злочинів можна використувати цифрові платформи і застосунки, наприклад:

- платформа WarCrimes – за підтримки Офісу Генпрокурора України, режим доступу: <https://warcrimes.gov.ua/en>;

- благодійна організація «Очевидець звірств» № 1156242/eyeWitness, режим доступу: <https://www.eyewitness.global/>;

- портал «Культурні злочини», режим доступу: <https://culturecrimes.mkip.gov.ua/>.

- *Долучення до ініціатив* створення груп та об'єднань для збереження історичних об'єктів і пам'яток у своєму регіоні, залучення закладів освіти та місцевих організацій до спільної роботи із цією метою.

Потужним є приклад Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради у межах Українського культурного фонду щодо створення онлайн-платформи з інтерактивною мапою пам'яток археології та інших пам'яток культурної спадщини Полтавщини, де користувачі можуть віртуально пересуватися та детально знайомитися з культурним надбанням регіону, користуватися сформованими туристичними маршрутами або створювати власні. Метою проекту стало збереження культурної спадщини Полтавщини як ресурсу теперішніх і майбутніх поколінь шляхом поширення обізнаності та актуалізації значущості історико-культурного спадку для суспільства.

Співробітники кафедри філософії і економіки освіти ПАНО ім. М. В. Остроградського також ініціювали організацію віртуальних екскурсій, зокрема «Веселий мудрець із Полтави» до Полтавського літературно-меморіального музею І. Котляревського. Захід був проведений у рамках циклу «Віртуальні екскурсії Полтавщиною для внутрішньо переміщених осіб. Режим доступу: <https://pano.pl.ua/veselij-mudrec-iz-poltavizustrich-iz-ciklu-virtualni-ekskursii-poltavshhinojudlya-vpo/>.

- *Застосування сучасних технологій* задля збереження історичної пам'яті: ініціювання проектів із цифрової архівації та документування історичних матеріалів та спадщини регіону (світлина, відео, усні історії, документи тощо).

У цьому контексті багато креативних ідей та прикладів сучасних проектів реалізовує всеукраїнський захід із діджиталізації української культурної спадщини «Хакатон 5.0: Спадщина. Стійкість. Інновації», матеріали якого стануть у нагоді освітянам і всім небайдужим українцям.

- *Сприяння створенню освітніх програм* для закладів освіти з метою підвищення знань юних громадян про історію та культурну спадщину регіону, а також про значення їхнього збереження в умовах війни за допомогою міжнародного гуманітарного права.

- *Активізація співпраці* з місцевими органами влади та правоохоронними органами щодо захисту культурних об'єктів від можливих загроз.

- *Залучення громадськості до збереження культурної спадщини шляхом проведення виставок, лекцій, «круглих столів» та інших подій, що сприятиме формуванню свідомого й активного суспільства.*

- *Долучення до створення планів екстрених заходів для захисту культурних об'єктів у разі загрози військових дій, включаючи евакуацію цінних артефактів і розміщення їх у безпечних місцях.*

- *Вступ до міжнародних мереж і обмін досвідом з іншими країнами, які також стикаються з подібними викликами, що допоможе знаходити кращі практики та інноваційні рішення.*

14 травня 2024 року у Стокгольмі відбувся семінар у рамках проекту «UREHERIT: Архітектори для спадщини в Україні: відтворення ідентичності та пам'яті». Уперше такий широкий міжнародний консорціум архітектурних організацій об'єднав зусилля для збереження української спадщини та культури.

До проекту залучили 11 фахових організацій із дев'яти країн Європи, що є запорукою успіху роботи. Проведення такого заходу – це важлива трансляція європейського досвіду збереження пам'яток та історичного середовища в українській реальності. Проект ініційований Асоціацією архітекторів Литви. Він співфінансується програмою Європейського Союзу «Креативна Європа».

- *Поширення інформації про російські культурні злочини через творчість.*

До прикладу, Харківський пресклуб за підтримки Фонду сприяння демократії Посольства США в Україні започаткував проєкт «Харківщина: зруйнована, але незламна» (60 фільмів українською та англійською мовами про наслідки російської агресії на території Слобожанщини), розпочатий у травні 2023 року, у межах якого було створено цикл фільмів, зокрема про руйнування Музею Григорія Сковороди. До роботи над ним були залучені професійні команди медійників, які не лише фіксували злочини росіян на території Харківщини, а й готували презентації фільмів, брали участь у показах стрічок у найбільш постраждалих громадах регіону.

Переглянути цикл фільмів СЛІДИ/SCARS: 60 відбитків війни від Харківського пресклубу можна за покликанням: <https://youtu.be/zsH5w6h6byY?feature=shared>

Висновки. МГП визначає під культурними цінностями будь-які світські або релігійні рухomi або нерухомі цінності, що мають велике значення для культурної спадщини всього людства, наприклад, пам'ятки архітектури чи історії, археологічні пам'ятки, твори мистецтва, книги, музеї, бібліотеки та інші будівлі, які містять культурні цінності.

Культурні цінності у період збройного конфлікту мають особливий захист серед цивільних

об'єктів. Навмисні атаки на культурні цінності, їхнє знищення, привласнення та розкрадання під час та в контексті збройного конфлікту кваліфікуються як воєнні злочини.

Унікальний внесок українського народу у світову культуру збагачує людство. Відтак знищення культурної спадщини України є нападом не лише на український народ, а й на світову культурну спадщину. Отже, актуальність розроблення дієвих міжнародних механізмів для захисту культурної спадщини в умовах сучасних збройних конфліктів залишається важливим питанням міжнародного гуманітарного права.

Міжнародне гуманітарне право забезпечує правову основу для захисту культурної спадщини, але для досягнення успіху необхідна також активна участь урядів, неурядових організацій та місцевих громад. Непересічною є роль освітян у збереженні культурної спадщини, адже лише спільними зусиллями ми зможемо зберегти нашу історичну пам'ять для майбутніх поколінь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Міщенко М. Сучасні способи матеріалізації пам'яті про об'єкти культурної спадщини, які перебувають під загрозою знищення. *Музеєзнавство та пам'яткознавство*. 2020. № 17. С. 130–138. URL : <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.130-138>

2. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / За заг. ред. Ю. Шаповала; Авт. кол.: Ю. Шаповал (керівн.), С. Набок (відп. секр. вид.) Л. Нагорна, О. Бойко, В. Бушанський, А. Киридон, Ф. Левітас, К. Баханов, М. Рябчук, Я. Грицак, В. Верстюк, О. Гнатюк, Корме Агусті Рока, І. Гирич, О. Радзивілл, Ф. Турченко, В. Кулик, Я. Калакура, В. Перевезій, А. Глушко, Ю. Шайгородський, О. Майборода, В. Баран. НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2013. 600 с. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6839-5/978-966-02-6839-5.pdf>

3. Бакальчук В. О. Культурний геноцид як складова частина міжнародного злочину РФ в Україні. *Національний інститут стратегічних досліджень*: [сайт]. URL : <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturnyy-henotsyd-yak-skladova-chastyna-mizhnarodnoho-zlochynu-rf-v>

4. Руйнування культурної спадщини України в умовах війни як проблема: філософсько-культурологічний аспект / Новосад, М. Г.; Білоус, С. І.; Терешкун, О. Ф.; Борисевич, Л. В. *Освітній дискурс. Збірник наукових праць*. 2022. № 39 (1–3). URL : https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37704/Novosad_Bilous_Tereshkun_Borysevych_62-76.pdf?sequence=1&isAllowed=y

5. Рішняк О. Культурна спадщина у воєнно-конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С. 1–15. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187261/13-Rishniak.pdf?sequence=1>
6. Рогожа Марія. Збереження культурної спадщини України в умовах війни: практики міжнародної взаємодії. *Українські культурологічні студії*. 2023. № 1 (12). С. 10–14. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eaed1745-68f6-4edb-88fc-44992a598d44/content>
7. Культурна спадщина. Захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту. *Міністерство культури та інформаційної політики України*: [сайт]. URL : <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/zakhyst-kulturnykh-tsinnostey-u-razi-zbroynoho-konfliktu/>
8. Демидов Д. Нормативно-правова база щодо охорони культурно-історичних об'єктів під час воєнного конфлікту. *Науковий збірник «Inter Conf+»*. 2022. № 24 (121). С. 178–185. URL : <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.08.2022.019>
9. Безпека культурної спадщини у надзвичайних ситуаціях: міжнародні стратегії для України / Упоряд. і ред. Ігор Пошивайло. Київ-Амстердам-Вашингтон: Національний музей Революції Гідності (Музей Майдану), 2016. 248 с. URL : https://drive.google.com/file/d/1XZRUFrcyHt3nKba_bOzj-c1OLkYY2gPo/view
10. Іванова Н., Пестрецова О. Правові аспекти збереження культурної спадщини в умовах війни. *Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. 2022. № 64. С. 28–42. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.64.028>
11. Грач М., Поліщук Л. Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності. *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*. Випуск 19. 2023. С. 43–53. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2023/dec/32838/polishchuk.pdf>
12. Данилов О. Як зафіксувати воєнний злочин на окупованій території? *Українська Гельсінська Спілка з прав людини*: [сайт]. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/yak-zafiksuvaty-voiennyu-zlochyn-na-okupovaniy-terytorii/>
13. Лаврут О. Міжнародне гуманітарне право як фактор збереження культурних цінностей. *Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції* / за ред. Н. Темірової. Вінниця: Дон-НУ імені Василя Стуса, 2022. С. 107–110.
14. Навчальні матеріали з міжнародного гуманітарного права для вчителів: відеокурс, презентації та тести / Авт. кол.: Т. Короткий, О. Козороз, Н. Хендель, М. Попадюк, Я. Тимчук, В. Панасюк, І. Назарчук, С. Побережник. *Українська Гельсінська Спілка з прав людини*: [сайт]. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/navchalni-materialy-z-mizhnarodnoho-humanitarnoho-pravadiia-vchyteliv-videokurs-prezentatsii-ta-testy/>
15. Збірка програм курсів, практичних та тренінгових занять з міжнародного гуманітарного права. Методичні матеріали на допомогу викладачам ОППО, центрів професійного розвитку педагогічних працівників: збірка / авт. кол.; упоряд.: Н. П. Герасим, Т. О. Поєдинок, В. Лисик. К. : Українська Гельсінська спілка з прав людини, 2024. 184 с. URL : https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/OIPPO_zbirka-prohram-Web_final-1.pdf
16. Промова Олександри Матвійчук на врученні Нобелівської премії миру 12 грудня 2022 року. *Історична правда*. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/12/162157/>
17. Бондар Т. О. Резильєнтність та інструменти когнітивного розвитку як ресурс для освіти в умовах викликів. *Україна на шляху відновлення: завдання науки і освіти в європеїзації держави* : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 17–19 травня 2023 року). Уклад.: Л. І. Ткаченко, В. М. Шульга. Київ, 2023. С. 253–261. URL : <http://surl.li/gmchqw>
18. Ланевська Т. Ю. Збереження історичної пам'яті в умовах війни: роль міжнародного гуманітарного права. *Виступ в рамках «круглого столу» «Наука, освіта, ідеологія: пам'ять як культурний код і чинник розвитку нації» (Полтава, 16.05.2024) і матеріали до виступу*. URL : <https://11l.ink/sfrja>
19. Вивчаючи міжнародне гуманітарне право : навчально-методичний посібник. Друге видання / О. Войтенко, М. Єлігулашвілі, О. Козороз, Т. Короткий, В. Потапова, О. Стокоз, Н. Хендель ; за заг. ред. радника президента Товариства Червоного Хреста України з міжнародного гуманітарного права, к. ю. н. Т. Короткого. Київ, УГСПЛ; Одеса : Фенікс, 2021. 268 с. URL : <http://surl.li/glyzj>
20. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. New York (2011). *United Nations Digital Library*. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/717182?v=pdf>
21. Придятько С. М. Збереження та просування української культури в умовах війни. *Молодіжна наукова ліга*. Полтава, 17 березня, 2023. С. 197–199. URL : <https://11l.ink/d4BNQ>
22. Бондар Т. О. Когнітивний менеджмент для сучасного педагога: інструментарій у часи невизначеності. *Імідж сучасного педагога*. 2024. № 3(216), С.14–19. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3\(216\)-14-19](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3(216)-14-19)

23. Лебедик Леся, Стрельніков Віктор. Підготовка магістрів освітньо-професійної програми «Позашкільна освіта» до надання психологічної підтримки учасникам освітнього процесу в умовах війни. *Імідж сучасного педагога*. 2024. № 2 (215). С. 112–117. URL : <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/301204/296030>

24. Шаповалова Н. П. Профільне навчання в контексті НУШ: із досвіду роботи ліцеїв Полтавської області. *Імідж сучасного педагога*. 2023. № 6 (213). С. 67–75. URL : <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/290135/284856>

REFERENCES

1. Mishchenko M. Suchasni sposoby materializatsii pam'ati pro obiekty kulturnoi spadshchyny, yaki perebuvaiut pid zahrozoiu znyshchennia. *Muzeieznavstvo ta pamiatkoznavstvo*. 2020. # 17. S. 130 – 138. URL : <https://doi.org/10.37627/2311-9489-17-2020-1.130-138>

2. *Kultura istorychnoi pam'yati: yevropeisky ta ukraïnskyi dosvid / Za zah . red. Yu. Shapoval; Avt. kol.: Yu. Shapoval (kerivn.), S. Nabok (vidp. sekr. vyd.) L. Nahorna, O. Boiko, V. Bushanskyi, A. Kyrydon, F. Levitas, K. Bakhanov, M. Riabchuk, Ya. Hrytsak, V. Verstiuk, O. Hnatiuk, Korme Ahusti Roka, I. Hyrych, O. Radzyvill, F. Turchenko, V. Kulyk, Ya. Kalakura, V. Perevezii, A. Hlushko, Yu. Shaihorodskyi, O. Maiboroda, V. Baran. NAN Ukrainy. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa. Kyiv, 2013. 600 s. URL : <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6839-5/978-966-02-6839-5.pdf>*

3. Bakalchuk V.O. Kulturnyi henotsyd yak skladova chastyna mizhnarodnoho zlochynu RF v Ukraini. *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen*: [sait]. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturnyy-henotsyd-yak-skladova-chastyna-mizhnarodnoho-zlochynu-rf-v>

4. Ruinuvannia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny yak problema: filosofsko - kulturolohichni aspekt / Novosad, M. H.; Bilous, S. I.; Tereshkun, O. F.; Borysevych, L. V. *Osvitnii diskurs. Zbirnyk naukovykh prats*. 2022. # 39 (1-3). URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/37704/Novosad_Bilous_Tereshkun_Borysevych_62-76.pdf?sequence=1&isAllowed=y

5. Rishniak O. Kulturna spadshchyna u voïennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny KhKh – pochatku KhKhI st. ta ukraïnska diisnist. *Ukraiïnskyi istorychnyi zhurnal*. 2022. #4. S.1 – 15. URL : <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/187261/13-Rishniak.pdf?sequence=1>

6. Rohozha Mariia. Zberezhennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy v umovakh viiny: praktyky mizhnarodnoi vzaiemodii. *Ukraiïnski kulturolohichni*

studii. 2023. # 1 (12). S. 10 – 14. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eaed1745-68f6-4edb-88fc-44992a598d44/content>

7. *Kulturna spadshchyna. Zakhyst kulturnykh tsinnostei u razi zbroinoho konfliktu*. Ministerstvo kultury ta informatsiinoi polityky Ukrainy: [sait]. URL : <https://mcip.gov.ua/kulturna-spadshchyna/zakhyst-kulturnykh-tsinnostey-u-razi-zbroynoho-konfliktu/>

8. Demydov D. Normatyvno-pravobazashchodo okhorony kulturno-istorychnykh ob'ektiv pid chas voïennoho konfliktu. *Naukovyi zbirnyk «Inter Conf +»*. 2022. # 24 (121). S. 178 – 185. URL : <https://doi.org/10.51582/interconf.19-20.08.2022.019>

9. *Bezpeka kulturnoi spadshchyny u nadzvychainykh sytuatsiiah: mizhnarodni stratehii dlia Ukrainy / Uporiad. i red. Ihor Poshyvailo. Kyiv-Amsterdam-Vashynhton: Natsionalnyi muzei Revoliutsii Hidnosti (Muzei Maidanu), 2016. 248 s. URL : https://drive.google.com/file/d/1XZRUFrcyHt3nKba_bOZj-c1OLkYY2gPo/view*

10. Ivanova N., Pestretsova O. Pravovi aspekty zberezhennia kulturnoi spadshchyny v umovakh viiny. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho*. 2022. # 64. S. 28 – 42. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.64.028>

11. Hrach M., Polishchuk L. Viina i spadshchyna: dosvid zberezhennia kulturnoi identychnosti. *Suchasni problemy doslidzhenia, zberezhennia ta restavratsii istorychnykh fortyfikatsii*. Vypusk 19. 2023. S. 43 – 53. URL : <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2023/dec/32838/polishchuk.pdf>

12. Danylov O. Yak zafiksuvaty voïennyi zlochyn na okupovanii terytorii? *Ukraiïnska Helsinska Spilka z prav liudyny*: [sait]. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/yak-zafiksuvaty-voïennyi-zlochyn-na-okupovaniy-terytorii/>

13. Lavrut O. Mizhnarodne humanitarne pravo yak faktor zberezhennia kulturnykh tsinnostei. *Transformatsii istorychnoi pam'ati: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii / za red. N. Temirovoi. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa, 2022. S. 107 – 110.*

14. *Navchalni materialy z mizhnarodnoho humanitarnoho prava dlia vchyteliv: videokurs, prezentatsii ta testy / Avt. kol.: T. Korotkyi, O. Kozoroh, N. Khendel, M. Popadiuk, Ya. Tymchuk, V. Panasniuk, I. Nazarchuk, S. Poberezhnyk. Ukraiïnska Helsinska Spilka z prav liudyny*: [sait]. URL : <https://www.helsinki.org.ua/articles/navchalni-materialy-z-mizhnarodnoho-humanitarnoho-prava-dlia-vchyteliv-videokurs-prezentatsii-ta-testy/>

15. *Zbirka proham kursiv, praktychnykh ta treninhovykh zaniat z mizhnarodnoho humanitarnoho prava. Metodychni materialy na dopomohu vykladacham OIPPO, tsentriv profesiinoho rozvytku*

<http://pano.pl.ua/postmetodika/>

pedagogichnykh pratsivnykiv: zbirka/avt. kol.; uporiad.: N.P.Herasym, T.O.Poiedynok, V.Lysyk. K.: Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny, 2024. 184 s. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2024/06/OIPPO_zbirka-prohram_Web_final-1.pdf

16. Promova Oleksandry Matviichuk na vruchenni Nobelivskoi premii myru 12 hrudnia 2022 roku. Istorychna pravda. URL : <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/12/12/162157/>

17. Bondar T.O. Rezylientsnist ta instrumenty kohnityvnoho rozvytku yak resurs dlia osvity v umovakh vyklykiv. Ukrainanashliakhuvidnovlennia: zavdannia nauky i osvity v yevropeizatsii derzhavy : materialy Vseukrainskoi mizhhaluzevoi naukovopraktychnoi onlain-konferentsii (Kyiv, 17–19 travnia 2023 roku). Uklad.: L. I. Tkachenko, V. M. Shulha. Kyiv, 2023. S. 253-261. URL : <http://surl.li/gmchqw>

18. Lanevska T. Yu. Zberezhennia istorychnoi pamiaty v umovakh viiny: rol mizhnarodnoho humanitarnoho prava. Vystup v ramkakh kruhloho stolu «Nauka, osvita, ideolohiia: pamiat yak kulturnyi kod i chynnyk rozvytku natsii» (Poltava, 16.05.2024) i materialy do vystupu. URL : <https://11l.ink/sfrja>

19. Vyvchaiuchy mizhnarodne humanitarne pravo : navchalno-metodychnyi posibnyk. Druhe vydannia / O. Voitenko, M. Yelihulashvili, O. Kozoroh, T. Korotkyi, V. Potapova, O. Stokoz, N. Khendel ; za zah. red. radnyka prezidenta Tovarystva Chervonoho Khresta Ukrainy z mizhnarodnoho humanitarnoho prava, k.yu.n. T. Korotkoho. Kyiv, UHSPL; Odesa : Feniks, 2021. 268s. URL : <http://surl.li/glyzj>

20. International Legal Protection of Human Rights in Armed Conflict. New York (2011). United Nations Digital Librari. URL : <https://digitallibrary.un.org/record/717182?v=pdf>

21. Prydatko S. M. Zberezhennia ta prosuvannia ukrainskoi kultury v umovakh viiny. Molodizhna naukova liha. Poltava, 17 bereznia, 2023. S. 197 – 199. URL : <https://11l.ink/d4BNQ>

22. Bondar, T. O. Kohnityvnyi menedzhment dlia suchasnoho pedahoha: instrumentarii u chasy nevyznachenosti. Imidzh suchasnoho pedahoha. 2024. #3(216), S.14–19. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3\(216\)-14-19](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-3(216)-14-19)

23. Lebedyk Lesia, Strelnikov Viktor. Pidhotovka mahistriv osvitno-profesiinoi prohramy «Pozashkilna osvita» do nadannia psykholohichnoi pidtrymky uchasnykam osvitnoho protsesu v umovakh viiny. Imidzh suchasnoho pedahoha. 2024.

2 (215). S. 112–117. URL : <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/301204/296030>

24. Shapovalova N. P. Profilne navchannia v konteksti NUSH: iz dosvidu roboty litseiv Poltavskoi oblasti. Imidzh suchasnoho pedahoha. 2023. # 6 (213). C. 67–75. URL : <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/290135/284856>

Цитувати: Ланевська Т. Ю. Збереження історичної пам'яті в умовах війни: роль міжнародного гуманітарного права. *Постметодика*. 2024. № 2. С. 32–41.

Lanevska T.Yu. (2024). Zberezhennia istorychnoi pamiaty v umovakh viiny: rol mizhnarodnoho humanitarnoho prava. [Preserving historical memory in wartime: the role of international humanitarian law]. *Postmetodyka*. 2 (143). 32-41. [in Ukrainian]. URL : <https://ed.pano.pl.ua/handle/022518134/1867>